

В.П. Потоцький

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ СЕКТАНТІВ-МІСТИКІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В УМОВАХ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ (1909 – 1917 РР.).

В статті розглядається проблема розвитку релігійних сект Харківської губернії на початку ХХ століття. Особливу увагу приділяється наступним аспектам: динаміці та головним факторам розвитку релігійних містичних сект, стосункам сектантів із державними установами, РПЦ і православним населенням Харківської губернії.

Ключові слова: сектантство, сектант, прозелітизм, хлисти, православна церква, міжконфесійні відносини.

Історія взаємовідносин православного або так званого «містичного» сектантства зі світською владою та домінуючою в Російській імперії церквою є дуже складною і водночас драматичною. Особливо цікаво простежити розвиток цих стосунків у період так званої лібералізації духовного життя (1905–1917рр.), тобто після виходу царського маніфесту про свободу віросповідання, дія якого не поширювалася на сектантів-містиків.

Історіографія даної проблеми є незначною. Серед авторів, які так чи інакше її торкалися в своїх ґрунтовних працях, можна виділити радянських дослідників О.І.Клібанова [16] і М.М.Нікольського [17], а також сучасну американську вчену-етнолога Л.Енгельштейн [38].

Російська православна церква (РПЦ) не бажала миритися із станом справ, що існував після 1905 р. Представники духовенства нагадували можновладцям, що славнозвісні імператорські маніфести, у тому числі про свободу сумління, були видані у часи «смути», тобто коли самодержавство знаходилося у скрутному становищі [36, с. 258]. У тогочасному російському суспільстві існувало багато сил, які були зацікавлені у згортанні наданих сектантам свобод. Як показує приклад Харківської губернії, доволі значна кількість таких людей з числа представників світської влади бажала повернути старі часи, взяти реванш за безладдя 1905-1908 рр. Поступово, починаючи з кінця 1909 р., вони за допомогою представників РПЦ перехопили ініціативу до своїх рук.

Помітні зміни у житті сектантів Харківської губернії почалися з 1909 р. У цей час влада намагалася повернутися до старої, звичної схеми відносин із релігійною опозицією. Період 1909-1917 рр. був відзначений хвилею сектантських арештів та судових процесів. У відносинах між державною владою Харківщини та релігійним дисидентством розпочалася своєрідна «доба реакції». Чим обумовлені були ці зміни в політиці? На які організації поширювалися репресії? Необхідно звернути увагу на наслідки нової стратегії владних структур, на реакцію сектантів. Цікаво також простежити й роль православного духовенства під час нових переслідувань релігійного дисидентства.

Упродовж періоду з 1909 до 1917 рр. зазнали на собі різних форм державного тиску слобожанські скопці, новоізраїльтяни, баптисти, євангельські християни,

підгорнівці, іоаніти, адвентисти, а також представники нових сект, що з'явилися в цей час на Харківщині: послідовники брата І. Чурикова та ім'яславці (колишні афонські ченці).

Для першого удару харківська поліція обрала найбільш одіозну секту – скопців. Цей вибір був далеко не випадковим: «білі голуби» (самоназва скопців – В.П.) знаходилися поза законом, дія імператорських маніфестів 1905-1906 рр. на них, як відомо, не поширювалася. Звичайно, починати нову хвилю репресій проти дисидентів у складних умовах юридичної невизначеності їхнього статусу зручніше за усе було з бузувірської організації. Після чотирирічної фактичної бездіяльності у галузі приборкання релігійної опозиції владні структури Харківщини мали запуснути своєрідну пробну кулю для створення прецеденту, перевірки реакції суспільства та відпрацювання нової стратегії в умовах свободи віросповідання. Скопці підходили для цього краще, ніж будь-хто інший. Тим більше, що за час їхньої майже відкритої діяльності у межах губернії священниками, місіонерами та поліцейськими агентами було зібрано про цю секту достатньо інформації.

Фахівцям були відомі імена багатьох ватажків. Поліція, наприклад, знала, що очолював «білих голубів» Харківщини торговець вівсом та сіном Я. Кузнецов, той самий, який проводив у себе вдома великі «радіння» для христів і скопців (1904-1908 рр.) [14, с. 21; 4, ф. 40, оп. 89, спр. 5, арк. 225-226]. Ще у вересні 1906 р. селянин села Кам'янка Курської губернії І. Резиньков повідомив прокурора Харківського окружного суду про те, що його сестра Олександра та І.М. Негребицький належали до секти скопців і на хуторі Лаптеві Чугуївської волості Зміївського повіту проводили «радіння». Там само була влаштована підпільна лікарня, де проводилися хірургічні операції, а селянка А. Савостикова виконувала при цьому обов'язки сестри-жалібниці. Багато людей із числа новопосвячених начебто відправлялися до Румунії [14, с. 20]. Цей останній факт може свідчити про те, що навіть приблизну кількість adeptів секти, які прийняли обряд «вогняного хрещення» впродовж 1905-1908 рр. встановити неможливо. І. Негребицького, за даними місіонерів, називали «спасителем», О. Резинькову – «богородицею», А. Савостикову – «Марією Магдалиною» [14, с. 21]. Крім того, поліцейський нагляд дозволив встановити деякі інші пункти скопечької організації у межах губернії.

Велике розслідування, що було проведено впродовж 1909 р., розкрило цілу мережу осередків даної секти [34, ф. 336, оп. 1, спр. 3376, арк. 1-34; 34, ф. 336, оп. 1, спр. 3279, арк. 37-38]. Проводилися численні арешти серед скопців, за ґрати харківської, куп'янської, зміївської, вовчанської, валківської в'язниць потрапило багато adeptів секти, на волі під наглядом поліції очікували суду ще більше сорока осіб [9, с. 5; 6, с. 5]. Перший судовий процес проти скопців відбувся у Харкові 16 вересня 1910 р., до цього часу більшість в'язнів утримувалася 1,5 року за ґратами [8, с. 7], четверо з них померли до суду [29, с. 5], двоє з тих, хто залишився на волі, зникли у невідомому напрямі [9, с. 5]. На суд із в'язниць було привезено 99 сектантів (58 чоловіків, 41 жінка), самі з'явилися 38 скопців (13 чоловік, 25 жінок) [9, с. 5; 6, с. 5], загальна кількість підсудних сягала 138 чоловік¹. Серед скопців було багато молодих, що свідчить про перспективи секти. Важливо відзначити, що серед

¹ Справа скопця М. Пахомова розглядалася окремо з причини божевілья останнього [8, с. 7]. Іншому сектанту, М. Білецькому, через немічність дозволили не відвідувати судових засідань [7, с. 5].

підсудних фізично оскоплених було близько 90 чоловік [14, с. 21], інші виглядали зовні здоровими людьми. Це свідчить про те, що репресивний механізм запрацював вже на повну силу, притягуючи до відповідальності усіх підозрілих. Залучено до роботи суду було 84 свідка звинувачення, 232 свідка захисту, 15 експертів. Серед останніх – єпархіальні місіонери: харківський – Т. Буткевич, херсонський – М. Кальнєв, петербурзький – Д. Боголюбов та 10 фахівців у галузі медицини. Захищали скопців 10 адвокатів [8, с. 7]. Як речові докази суду були представлені рушники, хустинки, сорочки, фотокартки, хрестики, ікони, книжки [11, с. 2]. Звинувачували сектантів за статтями Кримінального уложення про покарання 51, 85 (ч. 1), 96 (ч. 1, 2) за приналежність до скопечької організації, за оскоплення себе та інших під впливом фанатизму, за спілкування й зібрання [8, с. 5]. Вісімнадцять присяжних повірених протягом місяця слухали цю справу при зачинених дверях та 9 жовтня 1910 р. винесли свій остаточний вирок: усіх звинувачених виправдати та звільнити [8, с. 7].

Подібний результат став можливим завдяки багатьом факторам: одностайній позиції скопців, які відкидали усі звинувачення («оскоплений внаслідок нещасного випадку, військового поранення, невідомо ким уві сні» [14, с. 21; 27, ф. 821, оп. 133, спр. 233 арк. 17, 18, 21, 22, 27, 29]), майстерності адвокатів, а головне, через ніким не очікувану підтримку петербурзького єпархіального місіонера, протоієрея Д. Боголюбова². Подібний вчинок експерта, що остаточо переконав присяжних, мав великий резонанс у суспільстві [19, с. 370]. Процес харківських скопців 1910 р. був найкрупнішим судом проти російських сектантів початку ХХ ст. Радянський історик Н.М. Нікольський відзначав, що у цей час рух «білих голубів» майже зійшов нанівець, а харківська справа була одним із рецидивів цього явища, що вже відмирало [17, с. 365]. Ми не можемо погодитися з цією думкою, тому що, по-перше, кількість слобожанського скопечтва у той час вказує на прогресуюче зростання секти, а, по-друге, сам хід та результати судового процесу дають підстави говорити про певні перспективи для розвитку даного руху на Харківщині.

Перемога скопців у 1910 р. свідчить про те, що як серед простого населення, представники якого були серед присяжних, так і серед інтелігенції, і, що показово, серед православного духовенства почали вже з'являтися люди, які досить толерантно ставилися навіть до самої небезпечної із сект. Дана ситуація є яскравим показником певного визнання харків'янами засад віротерпимості. Політика ініціаторів процесу (поліції та місіонерів) щодо скопців після поразки 1910 р. не зазнала істотних змін, вона так само базувалася на принципах зтяжного протистояння: не покарати, так виснажити. Коли скопці у 1910 р. після тривалого ув'язнення повернулися додому, більшість їх знову арештували³. Протягом 1912-1913 рр. було проведено низку судових процесів, що також закінчилися повним виправданням сектантів [31, с. 29; 30, с. 3; 10, с. 5; 13, с. 2; 25, с. 2]. Лише в 1913 р. у Вовчанському повіті мав місце факт засудження декількох місцевих скопців [10, с. 5; 38, с. 149]. Скопців Харківської губернії державний тиск та пере-

² Пізніше, впродовж 1911-1912 рр., місіонера Д. Боголюбова його колеги звинувачували у зраді РПЦ, однак згодом найбільш непримиренному критику М. Кальнєву довелося вибачитися перед «захисником скопців» [5, с. 1092]

³ Прокурор Харківського окружного суду О.П. Дулкін направив апеляцію до Сенату [29, ф. 1363, оп. 4, спр. 976, арк. 1-4] та до Міністерства Внутрішніх справ [27, ф. 821, оп. 133, спр. 233, арк. 55]. Прокурор Харківської судової палати С. Утін вважав цю справу не релігійною, а політичною [27, ф. 1405, оп. 543, спр. 457, арк. 4-5]. Сенат передав справу про скопців Харківської губернії на нове розглядання [21, с. 2].

слідкування лише загартувували. У 1911 р. місіонери вказували, що за чисельністю adeptів в межах регіону ця секта стояла на другому місці після баптистів [33, с. 801]. Однак скопці знову мали піти у глибоке підпілля, щоб уникнути майбутніх негараздів, тому після 1913 р. ми майже не маємо даних про цю секту.

У цей самий час влада активізує боротьбу проти інших сект. Підставою для подібних змін, на нашу думку, став вихід у 1910 р. так званих «Правил» від 4 квітня 1910 р., тобто тимчасового закону, що регламентував права та обов'язки дрібних релігійних організацій Росії. Ці «Правила» дозволяли досить вільно тлумачити статус сектантів, і представники місцевої влади часто цим користувалися [28, с. 197]. Після певного розгублення, що мало місце у 1905-1908 рр., коли поліція не усвідомлювала справжні межі повноважень дисидентів та у більшості випадків не звертала на них уваги, зосередившись на придушенні революційного руху, владні структури почали відвойовувати втрачені позиції. Період 1909-1914 рр. відзначався різноманітними та досить хитрими прийомами протисектантської боротьби. У 1914 р. положення імператорських маніфестів 1905-1906 рр. нарешті набули статусу законів [29, с. 197], але становище сектантів, особливо раціоналістів, не полегшувалось, бо з початком I Світової війни переслідування дисидентів фактично відновилося.

Тепер докладніше зупинимось на ситуації, що склалася у ці роки на Харківщині. Православна місія знов почала діяти у тісному співробітництві з силовими структурами. Дуже активно збиралася інформація щодо сектантів, існував чітко налагоджений взаємний обмін даними. Благочинні постійно закликали парафіяльних священників збирати та надсилати їм детальну інформацію про сектантські осередки в окремій місцевості [35, с. 130; 18, с. 30-31; 26, с. 686]. У своїх донесеннях, що священники надсилали до поліцейських установ, вони особливо підкреслювали антидержавну спрямованість сектантської діяльності. Це не дивно, бо в нових умовах віросповідальної свободи, коли не можна було карати за саму приналежність до більшості сект, залишалось шукати більш вагомий привід для тиску.

Сектантів-новоізраїльтян неодноразово звинувачували у соціально спрямованих настроях [4, ф. 40, оп. 97, спр. 1050, арк. 64]. Слід сказати, що подібні підозри мали під собою певне підґрунтя: про те, що представники цієї секти на Харківщині відрізнялися активною соціальною позицією, писав свого часу В.Д. Бонч-Бруевич. Він навіть наводив текст однієї з пісень, що була поширена серед слобожанських новоізраїльтян: «Нигде правде места нету / Под небом на всем белом свете / Архирейи и цари / Схватив правду и на суд: / «Зачем к нам сюда явилась / Наше царство разрушатъ, / Глаза миру открывать, / У нас царство отнимать?» / ...Архирейи и цари / В небо правду отправляйте, / Сами ж миром управляйте, / Пока придет вам конец, / А правду любящим венеч» [Цит. за: 16, с. 74]. Місіонерам вдалося переконати представників влади у тому, що діяльність «Нового Ізраїлю» в межах Харківської губернії носить політичний характер. Це був один із засобів для припинення діяльності офіційно зареєстрованої релігійної організації. Крім того, у місіонерських друкованих виданнях почала з'являтися інформація про розпусту, що нібито мала місце на зібраннях новоізраїльтян Харківщини [12, с. 25-26]. Проти секти наприкінці 1911 – на початку 1912 рр. розпочався судовий процес [34, ф. 1072, оп. 3, спр. 1575, арк. 258-267], на якому були присутні місіонери-експерти з інших спархій [33, с. 799]. Суд виправдав сектантів, але новоізраїльтяни продовжували вважатися потенційно небезпечними, за ними проводився повсюдний нагляд [34, ф. 307, оп. 1, спр. 96 арк. 44; 34, ф. 336, оп. 1, спр. 354 арк. 1-21]. Харківські новоізраїльтяни вважалися не-

благонадійними; так, у 1912 р. з цього приводу Подільське головне жандармське управління вело листування з Харківською духовною консисторією про сектанта І. Крижана, який служив там в армії [34, ф. 301, оп. 1, спр. 1536 арк. 90-95]. До РПЦ повернулися у 1911 р. декілька сектантів (18 чол.⁴) «Нового Ізраїлю» зі слобід Краснянки та Мацегорівки Куп'янського повіту, слободи Голубівки Старобільського повіту, але інші вперго дотримувалися своєї віри [23, с. 121; 24, с. 692].

Поліція та місіонери Харківської губернії уважно стежили за підгорнівцями. Декілька разів арештовували та тримали у в'язниці по місяцю подружжя Борикіних за звинуваченням у релігійному шахрайстві [20, с. 2]. Одного разу, у 1913 р., поліція прийшла з обшуком до Тростянецького гуртожитку і арештувала дівчину, виховательку маленьких дітей, за проповідування неповнолітнім. При цьому охоронці правопорядку дозволяли собі брудні образи на адресу «черниць» [1, с. 2]. Крім представників держави до сел Тростянець та Белки Охтирського повіту неодноразово приїздили великі чини РПЦ: харківський єпархіальний місіонер Л. Кунцевич, редактор часопису «Миссионерское обозрение» В. Скворцов [4, Ф. 40, оп. 97, спр. 1056, арк. 6], Архієпископ Харківський та Охтирський Арсеній [27, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 71]. Саме в цей час у пресі з'являються численні статті та коментарі, що стосувалися діяльності старця Стефана та його послідовників [3;32;37]. Єпископ Рильський Нікодим писав та розповсюджував так звані «Листки доброго слова» антипідгорнівського змісту [15, с. 7]. Їх розвішували в публічних місцях, перш за усе біля церков [22, с. 3-4]. Якось послідовники о. Стефана позривали та знищили ці «Листки...», крім того подали в поліцію заяву із звинуваченням єпископа Нікодима у наклепі. Таких людей було більше 150 чол., і вони визнали, що порвали листівки Нікодима, за що їх усіх одразу було звинувачено у навмисному знищенні державного майна за ст. 33 Кримінального уложення про покарання та засуджено кожного з них до штрафу в 50 крб. як заміну місячного ув'язнення [22, с. 3-4]. Єпископа Нікодима невдовзі було виправдано [2, с. 2]. Послідовників Стефана Підгорного звинувачували також у приналежності до бузувірської секти, але сумський та курський суди це не підтвердили [22, с. 4].

Інша, нова для Слобідської України, секта непитущих з'явилася у Харкові у 1911-1912 рр. і одразу потрапила у поле зору поліції. Південно-Російське охоронне відділення було серйозно стурбовано відкриттям у губернському місті відділення «Загально-російського трудового союзу непитущих християн» (1911 р.), поліція вважала, що це товариство для своєї агітації можуть використовувати соціал-демократи [34, ф. 705, оп. 1, спр. 706, арк. 10-11]. Були навіть зібрані та підшиті в окрему справу усі статті з газети «Утро», що стосувалися діяльності харківського відділення «Союзу» [34, ф. 1680, оп. 1, спр. 307]. Ідеї руху непитущих чомусь взагалі вважалися небезпечними для населення. Так, ще у 1898 р. у Харкові було суворо заборонено поширення та передрукування листка «В защиту трезвости и света», що видало Курське християнське товариство тверезості та утримання [34, ф. 1680, оп. 1, спр. 20, арк. 5]. У 1916 р. у Харкові та Москальовці з'явився такий собі «блаженний», босий, у простому руб'ї, з великим залізним посохом. Він називав себе «Посланцем Божим» та «Іллею Пророком», священники для нього були «ворогами, гнобителями, через яких він був заточений у темницю». Брати-ревнителі православ'я, яким було доручено стежити за юродивим, при нагоді переглянули його особисті речі та знайшли портрет І. Чу-

⁴ Серед них 13 дітей та підлітків.

рикова разом із його «Проповідями». З'ясувалося, що звали юродивого А. Пролєєв, і був він селянином В'ятської губернії, але прийшов до Харкова із Санкт-Петербургу [4, ф. 40, оп. 101, спр. 1001, арк. 6]. Після встановлення сектантства А. Пролєєва, його почали звинувачувати у релігійному шахрайстві.

Відповіддю багатьох слобожанських сект на переслідування, що розпочалися у 1909-1917 рр., був перехід у глибоке підпілля. Так вчинили, наприклад, скопці, хлисти, іоаніти, новоізраїльтяни, чуриківці.

Поновлення переслідувань дисидентів у період 1909-1917 рр. ми пов'язуємо з подоланням революційної кризи в країні та відсутністю законодавчого оформлення маніфестів 1905-1906 рр., а після 1914 р. – у зв'язку із I Світовою війною. Реакцією релігійних меншин на погіршення свого становища стали пошуки нових засобів агітації, внутрішня організаційна робота та пацифістські ініціативи багатьох сектантів Харківської губернії під час війни.

Література

1. Бонч-Бруевич В.Д. На родине Стефана Подгорного // Утро. – 1914. – № 2291. – С. 5; № 2292. – С. 2.
2. Бонч-Бруевич В.Д. Памяти о. Стефана Подгорного // Утро. – 1914. – № 2265. – С. 2.
3. Борьба со стефановщиной // Утро. – 1913. – № 2108. – С. 7.
4. Державний архів Харківської області..
5. Дело редактора миссионерского «Колокола» о клевете // Церковь. – 1912. – № 45. – С. 1092.
6. Дело скопцов // Утро. – 1910. – № 1145. – С. 5.
7. Дело скопцов // Утро. – 1910. – № 1146. – С. 5.
8. Дело скопцов // Утро. – 1910. – № 1165. – С. 7.
9. Дело скопцов // Утро. – 1910. – № 937. – С. 5.
10. Дело скопцов // Утро. – 1913. – № 2112. – С. 5.
11. Дело скопцов // Харьковские губернские ведомости. – 1910. – № 9. – С. 2.
12. Документы о новых израилях и лубковцах // Ревнитель. – 1911. – № 9-10. – С. 25-26.
13. К предстоящему процессу скопцов // Харьковские губернские ведомости. – 1913. – № 1266. – С. 2.
14. Кальнев М. По поводу оправдания харьковских скопцов // Ревнитель. – 1911. – № 8. – С. 21-26.
15. К-ий. Подгорновцы и духовенство // Утро. – 1913. – № 2042. – С. 3-4.
16. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). – М.: Наука, 1965. – 348 с.
17. Никольский Н.М. История русской церкви. – М.: Изд-во полит. литературы, 1988. – 447 с.
18. О предоставлении сведений о состоянии сектантства в приходах // Ревнитель. – 1912. – № 6-7. – С. 30-31.
19. О судебном процессе над харьковскими скопцами // Баптист. – 1910. – № 47. – С. 370.
20. Осуждение подгорновцев Борикиных // Харьковские губернские ведомости. – 1911. – № 611. – С. 2.
21. Отмена приговора по харьковским скопцам // Колокол. – 1911. – № 1443. – С. 2.

22. Подгорновцы и епископ Никодим // Утро. – 1914. – № 2195. – С. 7.
23. Присоединение к православию // Вера и разум. – 1911. – Т. 2. – № 7. – С. 120-121.
24. Присоединение к православию // Вера и разум. – 1912. – Т. 2. – № 10. – С. 692.
25. Процесс скопцов // Харьковские губернские ведомости. – 1913. – № 1270. – С. 2.
26. Расписание пастырско-миссионерских собраний по благочинным округам Харьковской епархии в 1913 г. // Вера и разум. – 1913. – Т. 2. – № 10. – С. 684-686.
27. Російський державний історичний архів.
28. Смолич И.К. История русской церкви, 1700-1917. – Ч. 2. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Т. 8. – 800 с.
29. Социально-коммунистические чаяния шундизма перед судом Св. Писания // Миссионерское обозрение. – 1896. – № 10. – С. 221-231.
30. Старожил. Процесс скопцов в г. Змиеве // Утро. – 1913. – № 1855. – С. 3.
31. Судебные процессы // Ревнитель. – 1912. – № 5. – С. 29.
32. Сулима Ф. Монах Стефан Подгорный и его последователи // Вера и разум. – 1913. – Т. 2. – № 8. – С. 275-280; № 9. – С. 410-421.
33. Торжественное миссионерское собрание // Вера и разум. – 1911. – Т. 1. – № 6. – С. 799-814.
34. Центральний державний історичний архів України..
35. Церковно-приходская жизнь Харьковской епархии // Пастырь и паства. – 1915. – № 3. – С. 129-134.
36. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки / Под. ред. - Н.А. Смирнова. – М.: Наука, 1967. – 336 с.
37. Шишлов Г. О подгорновщине // Ревнитель. – 1911. – № 9-10. – С. 3-10.
38. Энгельштейн Л. Скопцы и царствие небесное. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 328 с.

В.П. Потоцкий

Преследования сектантов-мистиков на Слобожанщине в условиях свободы вероисповедания (1909 – 1917 гг.).

В статье рассмотрена проблема развития религиозных сект Харьковской губернии в начале XX века. Особое внимание уделено следующим аспектам: динамике и главным факторам развития религиозных мистических сект, отношениям сектантов с государственными организациями, РПЦ и православным населением Харьковской губернии.

Ключевые слова: сектантство, сектант, прозелитизм, хлысты, православная церковь, межконфессиональные отношения.

V.P. Pototsky

The Repressions Against Mystical Sects in the Period of Faith Freedom (1909 – 1917).

The thesis deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the early XX century. Special attention is paid to the following aspects: the dynamics and the main factors of religious mystic sects development, the character of sectarians relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

Key words: sectarianism, sectarian, proselytism, khlysts, Russian Orthodox Church, interdenominational relations.